

KALINA KOSACKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Instytut Psychologii, Katedra Psychologii Emocji i Osobowości

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5783-3332>

Osobowościowe uwarunkowania dynamiki wypowiedzi o emocjach

Personality Determinants of the Dynamics of Texts About Emotions

STRESZCZENIE

Narracje o emocjach mogą stanowić odzwierciedlenie umysłowych reprezentacji emocji i mieć wpływ na to, w jaki sposób reprezentacje te są konstruowane. Sposób mówienia (w tym dynamika wypowiedzi) zależy od cech psychologicznych mówiącego. W badaniu przeanalizowano związki między dynamiką wypowiedzi o niepokoju i zadowoleniu a cechami osobowości (mierzonymi kwestionariuszem SF IPIP NEO PI-R). Ujawniono dodatnie związki dynamiki wypowiedzi z neurotycznością, a ujemne z ekstrawersją i otwartością.

Słowa kluczowe: emocje, język, ekspresja językowa, radość, lęk

SUMMARY

Narratives about emotions may reflect the mental representation of emotions and have an impact on how these representations are constructed. The way of speaking (including dynamics of speech) is dependent on the psychological characteristics of the speaker. In this study, we examine the relationships between the dynamics of texts about anxiety and contentment and personality traits (measured with the SF IPIP NEO PI-R). The results showed positive relationships between text dynamics and neuroticism, and negative relationships with extraversion and openness.

Key words: emotion, language, linguistic expression, joy, anxiety

WPROWADZENIE

Narracja, emocje, język

Wiedza, w tym wiedza o emocjach, zapisana jest w umyśle w postaci umysłowych reprezentacji, które budowane są na bazie doświadczeń (Nęcka, Orzechowski, Szymura 2006). W nurcie psychologii narracyjnej przyjmuje się, że formą zapisu (a zarazem sposobem tworzenia) tych reprezentacji jest narracja (Straś-Romanowska 2010). Narracja rozpatrywana jest zatem z jednej strony jako wypowiedź (tekst mówiący o czymś), z drugiej strony jako sposób interpretowania i zapisywania doświadczenia w formie opowieści (Bokus 2000; Kurcz 2011). Takie przekonanie opiera się na założeniu, że ogólna wiedza o świecie ma formę narracyjną, a narracja jest sposobem rozumienia tego świata przez ludzi (Trzebiński 2002). Ludzie strukturyzują doświadczenie poprzez nadawanie mu formy narracji. Na tej podstawie tworzone są umysłowe reprezentacje rzeczywistości, w tym takich zjawisk jak emocje.

Związki zachodzące między narracją a sposobem postrzegania i rozumienia świata przez ludzi próbują wyjaśnić liczne teorie (van Dijk 1997; Kaup 2001; Parkinson 1995). Koncepcje te dowodzą, że wypowiedzi (narracje) ludzi na określony temat odzwierciedlają reprezentacje poznawcze (struktury wiedzy i formy zapisu doświadczenia) istniejące w umyśle człowieka. Teoria Kaup (2001) zakłada, że ludzie tworzą dwa rodzaje reprezentacji – sytuacji (np. emocji) i lingwistyczną – a poznanie jednej reprezentacji umożliwia poznanie drugiej. W związku z tym poznanie reprezentacji lingwistycznej (zapisanej jako narracja) umożliwia opisanie reprezentacji sytuacji (w tym np. reprezentacji emocji, w której zawarty jest m.in. sposób ich rozumienia i wiedza na ich temat). Poprzez analizę reprezentacji werbalnej można zrekonstruować reprezentację umysłową, dlatego też badania nad emocjami w nurcie poznawczych reprezentacji emocji mogą koncentrować się właśnie na analizie narracji.

Na gruncie językoznawstwa założenie o budowaniu obrazu rzeczywistości poprzez język i możliwości rekonstruowania tego obrazu w drodze badania języka realizowane jest w koncepcjach, które Wendland (2011) określa mianem aktywistycznych, a do których zalicza (za Andrzejewskim) m.in. poglądy Humboldta, Cassirera, Weisgerbera oraz Sapira i Whorfa. Teorie te wskazują na to, że język wyznacza sposób, w jaki jednostka postrzega i ujmuje rzeczywistość (Słaboń 2001).

Dla ukazania zależności między językiem i emocjami istotne są także koncepcje konstruktywistyczne – konstruktywizm komunikacyjny i teoria konstruowanej emocji L. Feldman Barrett. Mimo szeregu różnic w rozu-

mieniu konstruktywizmu w obszarach różnych dziedzin i dyscyplin nauki teorie te opierają się na wspólnym założeniu o tym, że człowiek za pomocą języka konstruuje wiedzę.

Konstruktywistyczne ujęcie komunikacji różni się od teorii aktywistycznych między innymi założeniem o istnieniu rzeczywistości poza językowej. Konstruktywizm komunikacyjny postuluje, że taka rzeczywistość nie istnieje, gdyż jest ona dopiero konstruowana przez język. Stwierdzenie to dotyczy także sfery psychicznej człowieka – konstruktywizm komunikacyjny zakłada, że zawartość umysłu nie jest wyrażana w formie komunikacji językowej, ale to komunikacja językowa buduje zawartość umysłu (Wendland 2011).

Teoria konstruowanej emocji Barrett (2018) także rozpatruje język jako narzędzie budowania rzeczywistości (tu: rzeczywistości emocjonalnej), przy czym funkcję języka w funkcjonowaniu emocjonalnym człowieka ujmuje na dwa sposoby. Po pierwsze, język bierze udział w budowaniu umysłowej reprezentacji pojęcia emocjonalnego poprzez nazywanie. W tym procesie język integruje różnorodne doświadczenia jednostki pochodzące z wewnątrz niej oraz z otoczenia. Ponadto język, poprzez proces nazywania emocji, może prowadzić do jej wzbudzenia na skutek aktywizowania określonych elementów pojęcia emocjonalnego (zdaniem Barrett odczuwanie emocji jest jednoznaczne z aktywizowaniem jej umysłowej reprezentacji).

Powyższe rozważania wskazują, że na gruncie psychologii związku języka i emocji można rozpatrywać dwojako. Z jednej strony język służy do wyrażania, ekspresji reprezentacji poznawczych (w tym reprezentacji emocji) poprzez m.in. narracje, a z drugiej strony język jest narzędziem, za pomocą którego wiedza jednostki o emocjach (oraz sama emocja) jest wytwarzana. Analiza sposobu mówienia o emocjach pozwala dotrzeć do ich umysłowych reprezentacji. Teorie konstruktywistyczne otwierają nowe możliwości interpretacyjne, wskazując, że sposób mówienia o emocjach może wpływać na to, jak reprezentacje te są tworzone.

Dynamika wypowiedzi jako językowy środek ekspresywny

Analizy narracji mogą być dokonywane na wiele sposobów. Jednym z nich jest dokonanie analizy ilościowej o charakterze formalno-strukturalnym, która opisuje, w jaki sposób opowiadana jest historia (Soroko 2013). Grabias (1981) uznaje, że w języku odnaleźć można szereg znaków ekspresywnych, poprzez które ujawniają się cechy osobnicze osób mówiących oraz sposób, w jaki wartościują oni świat. Znaki ekspresywne obecne są na każdym poziomie organizacji języka, w związ-

ku z czym można przyjąć, że istnieje ekspresywny system językowy (Grabias 2001).

Za znaki ekspresywne z poziomu fonologicznego można uznać parajęzykowe aspekty wypowiedzi, takie jak tempo i płynność mówienia, ton, pewne cechy wymowy (np. mówienie przez zaciśnięte zęby) czy zjawiska typu chrząkanie, wzdychanie itp. Na poziomie morfologicznym znaki ekspresywne mogą wynikać z fleksji lub słowotwórstwa. Znaki ekspresywne z poziomu leksykalnego przyjmują charakter czasowników, rzeczowników lub przymiotników. Mogą być nimi słowa w sposób bezpośredni określające lub nazywające stany emocjonalne, ale także słowa i wyrażenia, które na te stany wskazują w sposób pośredni. Na poziomie składniowym znakami ekspresywnymi mogą być m.in. pytania retoryczne, negacje, równoważniki zdań, wtrącenia oraz określone części zdania warunkujące złożoność wypowiedzi (zob. Kosacka 2019).

Czasowniki to części mowy denotujące stany, procesy i czynności. Mają charakter zdaniotwórczy – decydują o strukturze syntaktycznej tworzonych zdań lub wyrażenia (pozostałe człony są od niego zależne; Laskowski 1999a). Nazywają czynności i stany, także te, które nie są obserwowalne zmysłami, np. stany duchowe i psychiczne, w tym emocje (Bąk 2004). Przymiotniki to leksemy, które pod względem składniowym pełnią funkcję członu zależnego grupy imiennej. Semantycznie wyrażają cechy przedmiotów oraz relacje między nimi (Laskowski 1999b). Miller (1951) wskazuje, że stosunek czasowników do przymiotników jest istotnym wskaźnikiem indywidualnego stylu mówienia. Nęcki (2000) wielkość tę określa jako wskaźnik dynamiczności. Paluchowski (2010) wielkość tę nazywa ilorazem aktywności i wskazuje, że jest ona interesującym sposobem dokonywania analizy opowiadania narracyjnego. Nęcki (2000) nadmienia, że stosunek czasowników do przymiotników użytych w wypowiedzi może wyrażać pewne charakterystyki psychiczne jednostki, co oznacza, że wskaźnik ten może być interpretowany jako znak ekspresywny z poziomu składniowego.

Ekspresja językowa a osobowość

W literaturze odnaleźć można dość liczne badania wskazujące na to, że preferencje do używania określonych ekspresywizmów językowych są zależne od szeregu czynników, w tym (obok społecznych, kulturowych czy demograficznych) charakterystyk psychologicznych jednostki. Badania w zakresie psychologicznych uwarunkowań wyboru językowych środków ekspresji (oraz ogólnie sposobu mówienia) obejmują przede wszystkim poszukiwania uwarunkowań z zakresu psychopatologii (por.

Obrębska 2013; Woźniak 2005) i różnic indywidualnych, w tym zwłaszcza osobowości (por. Gawda 2007a; Kosacka 2019).

Osobowość, najogólniej rzecz ujmując, to „zespół wzajemnie powiązanych i względnie trwałych cech i mechanizmów psychologicznych wewnątrz jednostki, które wpływają na jej interakcje i przystosowanie do środowiska fizycznego, społecznego i intrapsychicznego” (Larsen, Buss 2005, 4; za: Oleś i Drat-Ruszczak 2016). Jedną z najpopularniejszych teorii osobowości jest koncepcja Wielkiej Piątki Costy i McCrae, która zakłada, że na osobowość człowieka składa się pięć cech – neurotyczność, ekstrawersja, otwartość na doświadczenie, ugodowość i sumienność (Costa, McCrae 1992). Osobowość jednostki jest opisywana w tym modelu jako konfiguracja różnego nasilenia wszystkich tych cech jednocześnie.

Neurotyczność jest cechą przejawiającą się w braku stabilności emocjonalnej i nieprzystosowaniu. Osoby neurotyczne są narażone na częstsze i bardziej nasilone doświadczanie negatywnych stanów emocjonalnych, takich jak strach, smutek, poczucie winy czy złość. Ekstrawersja jest cechą, która wyraża wysoki poziom energii, aktywność, towarzyskość, pozytywne nastawienie do ludzi, optymizm i wysoką potrzebę poszukiwania różnego rodzaju doznań i stymulacji. Otwartość na doświadczenie to cecha charakteryzująca osoby wrażliwe na otaczający je świat, ciekawe zarówno świata zewnętrznego, jak i wewnętrznego, ceniące wyobraźnię, estetykę i sferę emocjonalną, gotowe i chętne do poznawania nowości. Ugodowość wyraża zainteresowanie innymi i respektowanie potrzeb innych ludzi. Jest to cecha charakteryzująca osoby skromne, ufne i troskliwe względem innych. Sumienność to cecha, która charakteryzuje osoby ambitne, skrupulatne i pracowite, potrafiące dobrze organizować swoją pracę i wytrwałe w realizacji założonych celów (Costa, McCrae 1992; Siuta 2006).

Cechy osobowości odzwierciedlają się w sposobie mówienia jednostki. Zależności te widoczne są na wszystkich poziomach organizacji języka, w tym na poziomie składniowym (por. Mehl, Gosling, Pennebaker 2006; Mairesse et al. 2007; Pennebaker, King 1999; Yarkoni 2010). Dotychczasowe ustalenia badaczy wskazują, że dynamika opowiadania narracyjnego także jest związana z określonymi cechami osobowości. Miller (1951) przywołuje badania Busemanna, których wyniki wykazały ujemny związek ilorazu aktywności ze stabilnością emocjonalną, co oznacza, że wraz ze wzrostem stabilności emocjonalnej zmniejsza się częstość używania czasowników w stosunku do przymiotników i odwrotnie – wraz ze spadkiem stabilności emocjonalnej stosunek czasowników do przymiotników wzrasta. Dane te są spójne z ustaleniami Bodera (1939; za: Paluchowski

2010), który wskazywał, że częstość używania czasowników odzwierciedla niespokojny, dynamiczny i emocjonalny (także mało refleksyjny) sposób mówienia, a wysoki iloraz aktywności wskazuje na większą orientację na siebie (podczas gdy niski iloraz aktywności wskazuje na większą orientację na otoczenie). Ustalenia te zostały potwierdzone w badaniach Oberlandera i Gilla (2004). Współcześnie prowadzone badania wykazały ponadto, że używanie większej liczby czasowników jest charakterystyczne dla osób o większym nasileniu introwersji, podczas gdy używanie większej liczby przymiotników jest bardziej charakterystyczne dla osób ekstrawertycznych (Lee et al. 2007; Mairesse et al. 2007; Oberlander, Gill 2004).

METODOLOGIA BADAŃ

Przedstawione ustalenia pokazują, że narracje mogą stanowić odzwierciedlenie psychiki człowieka. Z jednej strony sposób tworzenia opowieści może dostarczać informacji o strukturze wiedzy, w tym o sposobie rozumienia i przeżywania emocji. Z drugiej strony styl mówienia, rozumiany jako preferencja wyboru pewnych znaków ekspresywnych, może być związany z określonymi charakterystykami osobowościowymi człowieka. Interesujące wydaje się w tym świetle przeprowadzenie analizy narracji na temat emocji i ustalenie psychologicznych uwarunkowań określonego sposobu konstruowania opowieści o emocjach.

Przeprowadzono badania, których celem było zweryfikowanie i ustalenie zależności między sposobem mówienia o emocjach a cechami osobowości mówiącego. Spośród szeregu znaków ekspresywnych wybrano iloraz aktywności, czyli stosunek czasowników do przymiotników pojawiających się w danym opowiadaniu. Wskaźnik ten informuje o dynamiczności wypowiedzi. Zapisany w strukturze wiedzy poziom dynamiki wydarzeń związanych z emocjami może wskazywać na odmienne ich rozumienie i przeżywanie, co może mieć znaczenie teoretyczne i praktyczne, np. w pracy psychoterapeutycznej.

Postawiono dwa problemy badawcze: 1. Czy wskaźnik dynamiczności wypowiedzi o emocjach jest związany z neurotycznością? 2. Czy wskaźnik dynamiczności wypowiedzi o emocjach jest związany z ekstrawersją?

Na podstawie wcześniejszych ustaleń postawiono następujące hipotezy badawcze:

H₁: Wskaźnik dynamiczności wypowiedzi jest związany pozytywnie z neurotycznością.

H₂: Wskaźnik dynamiczności wypowiedzi jest związany negatywnie z ekstrawersją.

METODY BADAŃ

Procedura i pomiar

Przeprowadzono dwuetapowe badania o charakterze indywidualnym. Pierwszy etap miał na celu uzyskanie od badanych narracji w formie opowiadań na temat emocji. Ze względu na to, że dynamika wypowiedzi może być różna w zależności od typu wypowiedzi (Miller 1951), a cechy osobowości ujawniają się inaczej w narracjach na temat różnych emocji (Gawda 2007a), pozyskano opowiadania na temat emocji o różnej walencji – niepokoju oraz zadowolenia. Uczestnicy badania zostali poproszeni o opowiedzenie dwóch historii. Podawano im następującą instrukcję: *Przypomnij sobie sytuację, kiedy odczuwałeś/łaś niepokój, wyobraź sobie to i opowiedz o tym kilkuminutową historię.* Po zakończeniu opowiadania uczestnikom podawano kolejną instrukcję: *Przypomnij sobie sytuację, kiedy odczuwałeś/łaś zadowolenie, wyobraź sobie to i opowiedz o tym kilkuminutową historię.* Opowiadania były (za pisemną zgodą każdego uczestnika badania) nagrywane i transkrybowane.

Drugi etap badań obejmował pomiar zmiennych o charakterze psychologicznym, w tym cech osobowości¹. Uczestnicy badania wypełniali kwestionariusz SF IPIP NEO-PI-R w wersji papierowej. Narzędzie to stanowi skróconą wersję Inwentarza Osobowości NEO-PI-R i jest przeznaczone do pomiaru cech (i ich składowych) opisanych w modelu Wielkiej Piątki Costy i McCrae. Kwestionariusz zawiera 90 stwierdzeń. Zadaniem badanych jest ustosunkowanie się do każdego z podanych stwierdzeń, zaznaczając jedną z pięciu odpowiedzi spośród następujących: 1 – *całkowicie nietrafnie mnie opisuje*, 2 – *raczej nietrafnie mnie opisuje*, 3 – *trochę trafnie, a trochę nietrafnie mnie opisuje*, 4 – *raczej trafnie mnie opisuje*, 5 – *całkowicie trafnie mnie opisuje*. Wyniki pozwalają na ustalenie nasilenia pięciu głównych czynników osobowości, określanych jako czynniki drugiego rzędu, oraz 30 podczynników składowych (po sześć do każdego czynnika głównego), określanych jako czynniki pierwszego rzędu. Wykaz wszystkich skal tego kwestionariusza przedstawia tabela 1.

¹ Przedstawione badania stanowiły część większego projektu badawczego, który został szczegółowo opisany w osobnej publikacji (zob. Kosacka 2019).

Tabela 1. Wykaz skal i podskal mierzonych kwestionariuszem SF IPIP NEO-PI-R

Czynniki II rzędu	Neurotyczność	Ekstrawersja	Otwartość	Ugodowość	Sumienność
Czynniki I rzędu	Lęk	Serdeczność	Wyobraźnia	Zaufanie	Kompetencja
	Agresywna wrogość	Towarzyskość	Estetyka	Prostolinijność	Skłonność do porządku
	Depresyjność	Asertywność	Uczucia	Altruizm	Obowiązkowość
	Nadmierny samokrytycyzm	Aktywność	Działania	Ustępliwość	Dążenie do osiągnięć
	Impulsywność	Poszukiwanie doznań	Idee	Skromność	Samodyscyplina
	Nadwrażliwość	Emocje pozytywne	Wartości	Skłonność do rozczulania się	Rozwaga

METODY ANALIZY DANYCH

Analiza narracji

Uzyskane w badaniach wypowiedzi na temat emocji poddano analizie ilościowej o charakterze formalno-strukturalnym na poziomie słów. Wykorzystano w tym celu infrastrukturę badawczą CLARIN-PL, która umożliwia komputerowe przetwarzanie tekstów. Zapisy wypowiedzi wprowadzono do oprogramowania LEM (Literacki Eksplorator Maszynowy; Piasecki, Walkowiak, Maryl 2017). Teksty poddano automatycznej analizie obejmującej wyznaczenie i zliczenie części mowy. Do każdego tekstu została zakodowana liczba występujących w nim czasowników i przymiotników. Aby ustalić wskaźnik dynamiczności każdego z tekstów, obliczono iloraz aktywności, czyli stosunek liczby czasowników do liczby przymiotników.

Analizy statystyczne

Dalsza część analiz miała charakter statystyczny i została przeprowadzona z wykorzystaniem oprogramowania statystycznego IBM SPSS. Obliczono współczynnik korelacji rho Spearmana.

Korelacja określa stopień współzmienności zmiennych. Można mówić o występowaniu korelacji, gdy dwie różne miary dotyczące tych samych obiektów (np. osób) współzmiennają się, czyli gdy zmianom wartości jednej zmiennej towarzyszą zmiany wartości drugiej zmiennej. Współczynnik korelacji (w postaci liczby z zakresu od -1 do 1) wyraża

związek między zmiennymi, opisując jego znak oraz wielkość. Znak korelacji określa jej kierunek. Znak dodatni wskazuje na występowanie korelacji o kierunku pozytywnym, czyli sytuacji, w której wzrostowi wartości jednej zmiennej towarzyszy systematyczny wzrost wartości drugiej zmiennej (oraz analogicznie: spadkowi wartości jednej zmiennej towarzyszy spadek wartości drugiej zmiennej). Znak ujemny wskazuje na istnienie korelacji o kierunku negatywnym. Jest to sytuacja, w której wzrostowi wartości jednej zmiennej towarzyszy systematyczny spadek wartości drugiej zmiennej. Siła korelacji jest wyrażona jako bezwzględna wartość z przedziału od 0 do 1. Opisuje pewność, z jaką możemy wnioskować o występowaniu związku między zmiennymi. Wartość równa 0 oznacza, że nie występuje związek między zmiennymi i nie ma podstaw do tego, aby o rozkładzie wartości jednej zmiennej wnioskować na podstawie wartości drugiej zmiennej. Wartość bezwzględna równa 1 oznacza korelację całkowitą, która umożliwia pełne wnioskowanie o wartościach jednej zmiennej na podstawie wartości innej zmiennej. Wartości współczynnika korelacji pomiędzy 0 a 1 pozwalają na wnioskowanie z ograniczoną pewnością (Shaughnessy, Zechmeister, Zechmeister 2002).

CHARAKTERYSTYKA BADANEJ GRUPY

W badaniach uczestniczyło 150 dorosłych osób, dla których językiem ojczystym był język polski. Z badania wykluczono osoby z zaburzeniami mowy i zaburzeniami neuropsychiatrycznymi, które mogłyby mieć wpływ na uzyskane wyniki. Wszystkich uczestników charakteryzował przynajmniej przeciętny poziom inteligencji werbalnej, co zweryfikowano za pomocą podtestu baterii testów WAIS-R *Słownik*.

Uczestnicy byli w wieku od 20 do 55 lat ($M = 28,15$; $SD = 8,00$). Reprezentowali trzy grupy wiekowe, odpowiadające kolejnym okresom rozwojowym dorosłości: wyłaniająca się dorosłość (20–25 lat), wczesna dorosłość (26–35 lat) oraz średnia dorosłość (36–55 lat). W grupach osób z wyłaniającej się i wczesnej dorosłości znalazło się po ok. 40% uczestników badań, natomiast grupę osób w okresie średniej dorosłości stanowiło ok. 20% uczestników badań.

Wśród uczestników było 81 (54%) kobiet i 69 (46%) mężczyzn. Byli oni zróżnicowani pod względem pochodzenia, sytuacji zawodowej oraz wykształcenia.

WYNIKI BADAŃ

Aby sprawdzić, czy nasilenie wskaźnika dynamiczności wypowiedzi o emocjach ma związek z cechami osobowości osoby mówiącej, obliczono współczynnik korelacji. Wcześniejsze badania wykazały, że płeć jest czynnikiem, który w istotny sposób różnicuje sposób mówienia (por. m.in. Pennebaker, King 1999). Ponadto zależności między sposobem mówienia a cechami osobowości są inne wśród kobiet i mężczyzn (Ireland, Mehl 2004). Z tego względu obliczenia zostały wykonane oddzielnie dla kobiet i mężczyzn. Ponieważ rozkłady badanych zmiennych odbiegały od krzywej Gaussa, posłużono się nieparametrycznym współczynnikiem korelacji rho Spearmana (tabela 2).

Tabela 2. Zależności między wskaźnikiem dynamiczności wypowiedzi a cechami osobowości osoby mówiącej – korelacja rho Spearmana

Płeć	Kobieta		Mężczyzna	
	Niepokój	Zadowolenie	Niepokój	Zadowolenie
Temat wypowiedzi				
Neurotyczność	0,213	0,047	0,075	0,260*
N1 Lęk	0,230*	0,028	0,074	0,087
N2 Gniew	0,101	-0,052	0,173	0,144
N3 Depresja	0,096	-0,027	-0,181	0,116
N4 Nieśmiałość	0,220*	0,203	0,112	0,402**
N5 Impulsywność	0,194	0,026	0,082	0,128
N6 Nadwrażliwość	0,085	0,029	0,047	0,180
Ekstrawersja	-0,026	0,053	-0,070	-0,241*
E1 Przyjacielskość	-0,044	0,038	-0,042	-0,273*
E2 Towarzyskość	0,005	0,012	-0,122	-0,012
E3 Asertywność	-0,031	-0,068	-0,262*	-0,315**
E4 Aktywność	-0,012	0,046	0,070	-0,155
E5 Poszukiwanie doznań	-0,020	0,087	0,056	-0,239*
E6 Pogoda ducha	0,058	0,094	0,077	-0,050
Otwartość	-0,050	-0,011	-0,246*	-0,126
O1 Wyobraźnia	0,011	0,127	-0,135	0,012
O2 Artystyczne zainteresowania	-0,014	-0,009	-0,266*	-0,077

Tabela 2. cd.

Płeć	Kobieta		Mężczyzna	
	Niepokój	Zadowolenie	Niepokój	Zadowolenie
Temat wypowiedzi				
O3 Emocjonalność	0,161	0,023	-0,179	-0,127
O4 Poszukiwanie przygód	-0,074	-0,230*	0,000	-0,162
O5 Intelpekt	-0,175	-0,143	-0,073	0,097
O6 Liberalizm	-0,108	0,044	-0,115	-0,099
Ugodowość	0,212	0,010	-0,116	-0,098
U1 Zaufanie	0,101	-0,055	-0,092	0,056
U2 Moralność	-0,009	-0,080	-0,168	-0,099
U3 Altruizm	0,217	-0,036	-0,101	-0,012
U4 Współpraca	0,014	0,114	-0,005	-0,003
U5 Skromność	0,047	0,054	-0,146	-0,056
U6 Empatia	0,241*	-0,068	-0,104	-0,095
Sumienność	-0,162	-0,006	0,141	-0,299*
S1 Skuteczność	-0,173	-0,027	0,191	-0,213
S2 Porządek	-0,088	0,012	0,033	-0,065
S3 Obowiązkowość	0,001	0,063	0,060	-0,159
S4 Dążenie do osiągnięć	-0,052	0,016	0,157	-0,203
S5 Samodyscyplina	-0,178	-0,056	0,183	-0,146
S6 Rozwaga	-0,159	-0,067	-0,018	-0,220

*p < 0,05

**p < 0,01

Wykonane analizy wykazały szereg zależności między poziomem dynamiki wypowiedzi a cechami osobowości osób mówiących. Związki te są zależne od tematu wypowiedzi (niepokój *vs* zadowolenie) i wyglądają odmiennie wśród kobiet i mężczyzn.

W wypowiedziach na temat niepokoju w grupie kobiet iloraz aktywności jest związany dodatnio z cechami wchodzącymi w skład neurotyczności, tj. z lękiem i nieśmiałością, oraz z empatią, wchodzącą w skład ugodowości. W grupie mężczyzn iloraz aktywności wiąże się

ujemnie z asertywnością, będącą składową ekstrawersji, oraz otwartością, w tym szczególnie w zakresie artystycznych zainteresowań.

W narracjach na temat zadowolenia w grupie kobiet wskaźnik dynamiczności wiąże się wyłącznie z jedną cechą osobowości, jaką jest poszukiwanie przygód, będące składnikiem otwartości. Jest to korelacja negatywna. W grupie mężczyzn ujawniły się dość liczne związki ilorazu aktywności z cechami osobowości takimi jak neurotyczność, w tym zwłaszcza nieśmiałość (zależności dodatnie), ekstrawersja, zwłaszcza w zakresie przyjacielskości, asertywności i poszukiwania doznań, oraz sumienność (zależności ujemne).

W grupie kobiet zależności między dynamiką wypowiedzi a cechami osobowości ujawniają się głównie w wypowiedziach na temat niepokoju. W tego typu wypowiedziach więcej czasowników w stosunku do przymiotników stosują kobiety cechujące się lękliwą, unikającą postawą wobec ludzi i sytuacji (*N1 Lęk*), nadmiernie wrażliwe i nieśmiałe, słabo radzące sobie z krytyką, dezaprobatą i odrzuceniem (*N4 Nieśmiałość*), a jednocześnie zainteresowane innymi ludźmi i ich potrzebami oraz potrafiące współczuć innym (*U6 Empatia*). W przypadku narracji na temat zadowolenia więcej czasowników w stosunku do przymiotników pojawia się w wypowiedziach kobiet, które charakteryzują się niską otwartością na próbowanie nowych i nieznanymi działaniami, preferują utarte sposoby postępowania i wolą spędzać czas w miejscach sobie znanych, wykonując znane sobie czynności (*O4 Poszukiwanie przygód*; Siuta 2006).

W grupie mężczyzn związki między dynamiką wypowiedzi a cechami osobowości są bardziej widoczne w narracjach na temat zadowolenia. Tego typu wypowiedzi mężczyzn są bardziej nasycone czasownikami (w stosunku do przymiotników) u osób słabo przystosowanych emocjonalnie, które mają tendencję do doświadczania zakłopotania, wstydu, poczucia niższości, lękających się odrzucenia i negatywnej oceny innych osób (*N4 Nieśmiałość*), które niechętnie przejmują inicjatywę w kontaktach międzyludzkich, mają trudności z utrzymywaniem bliskich relacji interpersonalnych (*E1 Przyjacielskość*) a także wyrażaniem swoich potrzeb i uczuć (*E3 Asertywność*). Osoby te preferują znane sobie i bezpieczne miejsca, czynności i sposoby spędzania czasu (*E5 Poszukiwanie doznań*). Jednocześnie więcej czasowników w swoich wypowiedziach o zadowoleniu stosowali mężczyźni o niskiej sumienności, mniej wytrwali, mniej zorganizowani, przywiązujący mniejszą wagę do rzetelności i obowiązkowości (Costa, McCrae 1992; Siuta 2006). Taka konfiguracja cech wskazuje na pesymizm, tendencję do przeżywania przykrych emocji, dostrzegania negatywnych aspektów sytuacji, brak entuzjazmu, bierność, niską aktywność.

ność. Osoby o takich cechach są słabo zmotywowane do działania, mają niską samokontrolę zarówno w sferze działań, jak i emocji (*Sumiennosc*; Siuta 2006). Wypowiedzi mężczyzn na temat niepokoju są bogatsze w czasowniki (względem przymiotników) wśród osób, które odczuwają dyskomfort w obliczu sytuacji nowych i nieznanych (*Otwartosc*), niechętnie podejmują decyzje (także te dotyczące własnego życia), z trudnością przychodzi im ujawnianie własnych stanów emocjonalnych i potrzeb (*E3 Aserytywnosc*), są mało zainteresowane światem i własnymi przeżyciami, a także są mało wrażliwe na estetykę, w niskim stopniu odczuwają piękno i poszukują go (*O2 Artystyczne zainteresowania*; Costa, McCrae 1992).

DYSKUSJA WYNIKÓW I WNIOSKI

Uzyskane wyniki wykazały, że dynamika wypowiedzi o emocjach jest związana z cechami osobowości osoby mówiącej, zwłaszcza z ekstrawersją, neurotycznością i otwartością. Zgodnie z przewidywaniami zależności te wyglądają odmiennie wśród kobiet i mężczyzn, a także zależą od walencji tematu wypowiedzi (emocja pozytywna *vs* negatywna).

W świetle uzyskanych wyników można przyjąć postawione hipotezy. Większa dynamika wypowiedzi (stosunek czasowników do przymiotników) jest obecna w narracjach osób o wysokim nasileniu neurotyczności i niskim nasileniu ekstrawersji, a także niskim nasileniu otwartości. Uzyskane zależności mogą być spowodowane odmiennym sposobem przetwarzania informacji przez osoby o różnych cechach osobowości.

Czasowniki nazywają stany i czynności, ich użycie jest związane z obserwacją i faktograficznym opisem postrzeganej sytuacji. Użycie przymiotników wymaga dokonania wartościowania i interpretacji zdarzeń. Czasowniki mają mniej specyficzny charakter i do pełnego zrozumienia ich znaczenia wymagane są informacje kontekstowe (Hoffman, Tchir 1990). W związku z tym iloraz aktywności, będący stosunkiem liczby użytych czasowników i przymiotników, jest wyższy w wypowiedziach opisujących w sposób dosłowny czynności wykonywane przez podmioty i stany, w których się znajdowały. Iloraz ten jest z kolei niższy w wypowiedziach bardziej refleksyjnych, opartych na dokonanych interpretacjach i ocenach. Badania w zakresie leksykalnego podejścia do osobowości wykazały, że użycie różnych kategorii słów służących do opisu cech ludzi może różnicować złożoność odtworzonej struktury osobowości. Użycie czasowników sprzyja uproszczeniu modelu osobowości (de Raad i Hofstee 1993). Analogicznie: tworzenie narracji opartej na więk-

szej liczbie czasowników w stosunku do przymiotników może powodować to, że konstruowana reprezentacja poznawcza emocji będzie miała charakter bardziej uproszczony, pozbawiony elementów o charakterze interpretacyjnym.

Uzyskane w badaniu własnym wyniki dotyczące neurotyczności są spójne z ustaleniami Gawdy (2007b), która wykazała, że dla osób cechujących się wysokim poziomem neurotyczności charakterystyczna jest uproszczona struktura i mniejsze bogactwo wypowiedzi emocjonalnej o miłości i nienawiści. Chroniczne doświadczanie lęku wiąże się z ponoszeniem kosztów energetycznych przez jednostkę. Musi ona poświęcić wiele zasobów psychicznych na obronę, co ma wpływ na ograniczenie jej zdolności poznawczych (Öhman 2005). Odczuwanie negatywnych emocji utrudnia jednostce funkcjonowanie poprzez nadmierne obciążenie systemu poznawczego, który odpowiada za przetwarzanie informacji (Frijda, za: LeDoux 2000). W związku z tym osoby cechujące się wysokim nasileniem neurotyczności narażone są na niepełne, pobieżne przetwarzanie informacji emocjonalnych, co może skutkować budowaniem nieadekwatnych, zubożałych reprezentacji poznawczych, które utrudniają funkcjonowanie emocjonalne i społeczne.

W badaniach własnych wykazano istnienie ujemnych związków między ekstrawersją a wskaźnikiem dynamiczności wypowiedzi o emocjach, co znajduje potwierdzenie w dotychczasowych badaniach nad przetwarzaniem informacji przez osoby ekstrawertyczne i introwertyczne (Eysenck, Eysenck 1985; Beukeboom 2013).

Ekstrawertycy charakteryzują się niższym poziomem pobudzenia korego niż introwertycy, w związku z czym lepiej funkcjonują poznawczo w warunkach wysokiej stymulacji. Osoby ekstrawertyczne cechują się ponadto większą wydajnością poznawczą w rozwiązywaniu złożonych, skomplikowanych zadań (Eysenck, Eysenck 1985). Ekstrawersja ułatwia zatem przetwarzanie informacji w warunkach trudnych, złożonych, niejednoznacznych, a takie właśnie są sytuacje związane z emocjami. Prawdopodobnie zatem jest, że osoby ekstrawertyczne w odmienny sposób postrzegają i interpretują zdarzenia związane z emocjami, potrafią dostrzec więcej niuansów i w związku z tym budują bogatszą reprezentację emocji, opartą na bardziej szczegółowych informacjach i głębszych interpretacjach.

Budowanie wypowiedzi za pomocą czasowników *vs* przymiotników warunkuje poziom jej konkretności *vs* abstrakcyjności. Użycie czasowników, które dostarczają możliwego do zweryfikowania opisu rzeczywistości, podnosi poziom konkretności wypowiedzi, podczas gdy użycie przy-

miotników opisujących cechy osób i rzeczy (będące wynikiem interpretacji i uogólnienia od konkretnych sytuacji do względnie stałych cech) podnosi poziom jej abstrakcyjności (Semin 2011). Różnice w abstrakcji językowej wpływają także na to, jak rozwijają się rozmowy, jak jest odbierany mówiący i jak informacje są przekazywane osobom trzecim (Beukeboom, Tanis, Vermeulen 2013), co ma wpływ na doświadczenia emocjonalne i społeczne osoby mówiącej, a zatem na odmienne konstruowanie reprezentacji emocji. Dotychczasowe badania wskazują na to, że ekstrawersja sprzyja większej abstrakcji językowej i dokonywaniu głębszych interpretacji. Introwertycy mają natomiast tendencję do trzymania się konkretnych faktów, bez nadawania interpretacji abstrakcyjnych (*ibidem*). Tendencja do bardziej lub mniej abstrakcyjnego myślenia wpływa na odmienne budowanie reprezentacji emocji. Myślenie abstrakcyjne sprzyja tworzeniu reprezentacji rozbudowanych, poszerzonych o uważne i dogłębne interpretacje spostrzeganych zdarzeń. Myślenie konkretne sprzyja natomiast tworzeniu reprezentacji uboższych, które opierają się wyłącznie na obserwowalnych faktach, co w kontekście emocji (jako zjawiska abstrakcyjnego, którego nie można zaobserwować bezpośrednio) ma kluczowe znaczenie. Budowanie wiedzy o emocjach wyłącznie na podstawie informacji pozbawionych aspektu interpretacyjnego może powodować, że konstruowane reprezentacje emocji mogą nie być wystarczająco trafne, by w adekwatny sposób wyjaśniać rzeczywistość i pomagać jednostce w optymalnym funkcjonowaniu emocjonalnym i społecznym.

Badania własne wykazały, że więcej czasowników (w stosunku do przymiotników) pojawia się w wypowiedziach osób o niskiej otwartości, które nie mają potrzeby doświadczania rzeczy nowych i nieznanych, mają ubogą wyobraźnię, są nieugięte w swoich przekonaniach i poglądach. Cechy te charakteryzują osoby sztywne poznawczo, które nie posiadają zdolności myślenia dialektycznego (Labouvie-Vief 1990; Labouvie-Vief, Diehl 2000). Wyniki uzyskane w badaniach własnych pozostają w spójności z ustaleniami Gawdy (2017), która wykazała, że sztywność poznawcza warunkuje zubożenie kategorii pojęć emocjonalnych, co wpływa na trudności w różnicowaniu emocji i ich nasilenia. Osoby charakteryzujące się niską otwartością (sztywne poznawczo) mogą mieć trudności z myśleniem dialektycznym, które umożliwia m.in. rozpatrywanie problemu z wielu różnych perspektyw oraz integrowanie sprzeczności i różnic (Labouvie-Vief 1990; Wu, Chiou 2008). Zdolności te warunkują pełne zrozumienie sytuacji emocjonalnej i zbudowanie bogatej reprezentacji umysłowej emocji, co w przypadku osób o niskiej otwartości jest utrudnione.

Osoby te konstruują reprezentacje emocji przede wszystkim na podstawie czasowników, które wyrażają informacje faktograficzne, pozbawione interpretacji (wynikającej z umiejętności przyjmowania różnych perspektyw) i pełnego zrozumienia.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują ogólnie, że duża liczba czasowników (w stosunku do przymiotników) wiąże się z wysokim lękiem, zwłaszcza w kontekście społecznym, unikaniem, zależnością i wycofaniem. Związki te są moderowane przez płeć oraz temat wypowiedzi. Lęk, nieśmiałość, wycofanie i unikanie u kobiet ujawniają się w wypowiedziach na temat niepokoju, a u mężczyzn w wypowiedziach na temat zadowolenia. Wydaje się, że zależność ta może być związana z odmiennościami między kobietami i mężczyznami w zakresie funkcjonowania społeczno-emocjonalnego i wartościowania określonych sfer życia. Kobiety charakteryzują się wyższą inteligencją emocjonalną, przywiązują większą wagę do przeżyć wewnętrznych, w tym emocjonalnych. Istotne jest dla nich budowanie emocjonalnej więzi z innymi, ważne jest dla nich dzielenie się emocjami i własnymi problemami z innymi. Z kolei mężczyźni kładą większy nacisk na działanie, aktywność, możliwość robienia czegoś razem z bliskimi osobami (Aukett, Ritchie, Mill 1988; Giordano 2003). Wydaje się zatem, że lęk u kobiet przejawia się bardziej w sytuacjach związanych z życiem wewnętrznym, przeżywaniem emocji (zwłaszcza trudnych, takich jak niepokój), natomiast u mężczyzn lęk dotyczy głównie ich aktywności na zewnątrz, podejmowania lub zaniechania działań, co odzwierciedla się w doświadczeniu emocji pozytywnych, takich jak zadowolenie.

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując, przeprowadzone badania wskazują na to, że dynamika wypowiedzi o emocjach jest ważnym wskaźnikiem ekspresji sfery psychicznej człowieka. Wydaje się, że stosowanie dużej liczby czasowników w opowiadaniu o emocjach świadczy w ogólności o wysokim poziomie lęku, unikania, wycofania i bierności. Ustalenia te są spójne z wynikami dotychczasowych badań (Arntz et al. 2012), które pokazują, że liczba używanych czasowników w czasie przeszłym spada wraz z czasem trwania psychoterapii, a więc spadek ten jest wskaźnikiem poprawy zdrowia psychicznego, w tym redukcji lęku. Co ważne, ujawnianie lęku poprzez użycie większej liczby czasowników dotyczy innych sfer w przypadku kobiet i mężczyzn i zachodzi w narracjach o innym temacie. Jest to szczególnie istotne w kontekście diagnostycznym i terapeutycznym.

Uzyskane dane mają znaczenie nie tylko teoretyczne, ale i praktyczne. Poprzez analizę mówienia o emocjach możemy dotrzeć do ich reprezentacji umysłowych, poznać treść i strukturę wiedzy emocjonalnej człowieka (dokonać swego rodzaju diagnozy). Jest to ważne dla celów terapeutycznych w kontekście możliwości modyfikowania już istniejących reprezentacji. Teorie konstruktywistyczne nasuwają ponadto interpretacje sugerujące, że modyfikacja ta może odbywać się poprzez zmianę sposobu mówienia i myślenia o emocjach. W tym przypadku praca nad zmianą reprezentacji emocji mogłaby polegać np. na częstszym używaniu przymiotników, treningu uważności, skupianiu się na cechach obiektów i nakładaniu wynikających z tego interpretacji na opis faktograficzny. Zabiegi te miałyby wpływ na wzbogacenie i reinterpretację reprezentacji umysłowych, co mogłoby pozytywnie wpłynąć na funkcjonowanie emocjonalne i społeczne jednostki.

BIBLIOGRAFIA

- Arntz A., Hawke L. D., Bamelis L., Spinhoven P., Molendijk M. L., 2012, *Changes in natural language use as an indicator of psychotherapeutic change in personality disorders*, „Behaviour Research and Therapy” 50(3), s. 191–202.
- Aukett R., Ritchie J., Mill K., 1988, *Gender Differences in Friendship Patterns*, „Sex Roles” 19(1/2), s. 57–66.
- Barrett L.F., 2018, *Jak powstają emocje? Sekretne życie mózgu*, Warszawa.
- Bąk P., 2004, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- Beukeboom C., Tanis M., Vermeulen I., 2013, *The Language of Extraversion: Extraverted People Talk More Abstractly, Introverts Are More Concrete*, „Journal of Language and Social Psychology” 32(2), s. 191–201.
- Bokus B., 2000, *Świat fabuły w narracji dziecięcej*, Warszawa.
- Costa P.T., McCrae R.R., 1992, *NEO PI-R Professional Manual (Revised NEO Personality Inventory and NEO Five-Factor Inventory)*, Odessa.
- de Raad B., Hofstee W.K., 1993, *A circumplex approach to the Five Factor model: A facet structure of trait adjectives supplemented by trait verbs*, „Personality and Individual Differences” 15(5), s. 493–505.
- Eysenck H.J., Eysenck M.W., 1985, *Personality and Individual Differences: A Natural Science Approach*, New York.
- Gawda B., 2007a, *Ekspresja pojęć afektywnych w narracjach osób z osobowością antyspołeczną*, Lublin.
- Gawda B., 2007b, *Lęk osobowościowy a bogactwo narracji o uczuciach – hipoteza o wpływie lęku na reprezentacje afektywne*, „Psychologia Rozwojowa” 12(4), s. 65–74.
- Gawda B., 2017, *Struktura pojęć emocjonalnych. Wykorzystanie techniki fluencji werbalnej*, Lublin.
- Giordano P.C., 2003, *Relationships in adolescence*, „Annual Review of Sociology” 29, s. 257–261.
- Grabias S., 1981, *O ekspresywności języka: ekspresja a słowotwórstwo*, Lublin.
- Grabias S., 2001, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin.

- Hoffman C., Tchir M.A., 1990, *Interpersonal verbs and dispositional adjectives: The psychology of causality embodied in language*, „Journal of Personality and Social Psychology” 58(5), s. 765–778.
- Ireland M., Mehl M., 2014, *Natural Language Use as a Marker*, [w:] *The Oxford handbook of language and Social Psychology*, red. T. Holtgraves, New York, s. 201–218.
- Kaup B., 2001, *Negation and its impact on the accessibility of the text information*, „Memory & Cognition” 29, s. 960–967.
- Kosacka K., 2019, *Język i parajęzyk wypowiedzi o emocjach*, Lublin.
- Kurcz I., 2011, *Charakterystyka kompetencji komunikacyjnej – teorie i badania nad efektywną komunikacją, dyskursem, tekstem i narracją*, [w:] *Język jako przedmiot badań psychologicznych. Psycholingwistyka ogólna i neurolingwistyka*, red. I. Kurcz, H. Okuniewska, Warszawa, s. 125–148.
- Labouvie-Vief G., 1990, *Wisdom as integrated thought: Historical and developmental perspectives*, [w:] *Wisdom: Its nature, origins and development*, red. R. J. Sternberg, Cambridge, s. 52–83.
- Labouvie-Vief G., Diehl M., 2000, *Cognitive complexity and cognitive-affective integration: related or separate domains of adult development?*, „Psychology and Aging” 15(3), s. 490–504.
- Laskowski R., 1999a, *Czasownik*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzyczkowa, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa.
- Laskowski R., 1999b, *Przymiotnik*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzyczkowa, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa.
- LeDoux J., 2000, *Mózg emocjonalny. Tajemnicze podstawy życia emocjonalnego*, Poznań.
- Lee C., Kim K., Seo Y., Chung C., 2007, *The relations between personality and language use*, „The Journal of General Psychology”, 134(4), s. 405–413.
- Mairesse F., Walker M.A., Mehl M.R., Moore R.K., 2007, *Using Linguistic Cues for the Automatic Recognition of Personality in Conversation and Text*, „Journal of Artificial Intelligence Research” 30, s. 457–500.
- Mehl M.R., Gosling S.D., Pennebaker J.W., 2006, *Personality in its natural habitat: manifestations and implicit folk theories of personality in daily life*, „Journal of Personality and Social Psychology” 90(5), s. 862–877.
- Miller G., 1951, *Language and Communication*, New York.
- Nęcka E., Orzechowski J., Szymura B., 2006, *Psychologia poznawcza*, Warszawa.
- Nęcki Z., 2000, *Komunikacja międzyludzka*, Kraków.
- Oberlander J., Gill, A.J., 2004, *Individual differences and implicit language: personality, parts-of-speech and pervasiveness*, „Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society” 26.
- Obrębska M., 2013, *Styl mówienia w schizofrenii*, Poznań.
- Öhman A., 2005, *Strach i lęk z perspektywy ewolucyjnej, poznawczej i klinicznej*, [w:] *Psychologia emocji*, red. M. Lewis, J.M. Haviland-Jones, Gdańsk, s. 719–745.
- Oleś P., Drat-Ruszczak K., 2016, *Osobowość*, [w:] *Psychologia akademicka*, t. 1, red. J. Strelau, D. Doliński, Gdańsk, s. 651–764.
- Pałuchowski W.J., 2010, *Komputerowa analiza narracyjności. Wybrane problemy metodologiczne*, [w:] *Badania narracyjne w psychologii*, red. M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko, Warszawa, s. 53–82.
- Parkinson B., 1995, *Ideas and Realities of Emotion*, London–New York.
- Pennebaker J.W., King L., 1999, *Linguistic styles: language use as an individual difference*, „Journal of Personality and Social Psychology” 77(6), s. 1296–1312.
- Piasecki M., Walkowiak T., Maryl M., 2017, *Literary exploration machine. New tool for distant readers of Polish literature*, „DH”.

- Semin G.R., 2011, *The Linguistic Category Model*, [w:] *Handbook of theories of social psychology*, vol. 1, red. P.A.M. Van Lange, A. Kruglanski, E.T. Higgins, Thousand Oaks, s. 309–326.
- Shaughnessy J., Zechmeister E., Zechmeister J., 2002, *Metody badawcze w psychologii*, Gdańsk.
- Siuta J., 2006, *Inwentarz Osobowości NEO-PI-R Paula T. Costy Jr i Roberta R. McCrae. Adaptacja polska – Podręcznik*, Warszawa.
- Słaboń A., 2001, *Hipoteza Sapira-Whorfa*, [w:] *Słownik pojęć socjologicznych*, red. M. Pacholski, A. Słaboń, Kraków, s. 58.
- Soroko E., 2013, *Wybrane sposoby analizy autonarracji w diagnozie klinicznej na przykładzie paranoicznego zaburzenia osobowości*, „Roczniki Psychologiczne”, XVI, 1, s. 9–35.
- Straś-Romanowska M., 2010, *Psychologia wobec małych i wielkich narracji*, [w:] *Psychologia małych i wielkich narracji*, red. M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko, Warszawa, s. 21–40.
- Trzebiński J., 2002, *Narracyjne konstruowanie rzeczywistości*, [w:] *Narracja jako sposób rozumienia świata*, red. J. Trzebiński, Gdańsk.
- van Dijk, T., 1997, *Cognitive context models and discourse*, [w:] *Language structure, discourse and the access to consciousness*, red. M. Stamenow, Amsterdam, s. 189–226.
- Wendland M., 2011, *Konstruktywizm komunikacyjny*, Poznań.
- Woźniak T., 2005, *Narracja w schizofrenii*, Lublin.
- Wu P.-L., Chiou W.-B., 2008, *Postformal thinking and creativity among late adolescents: a post-Piagetian approach*, „Adolescence” 43(170), s. 237–251.
- Yarkoni T., 2010, *Personality in 100,000 words: A large-scale analysis of personality and word use among bloggers*, „Journal of Research in Personality” 44(3), s. 363–373.